

Ősi határozóragjaink történetéhez

E tanulmányban egy olyan témához nyúltam, amelyet magyar és finnugor vonatkozásban egyaránt alapvetően fontosnak, de ugyanakkor még számos-vonatkozásban problematikusnak tarthatunk. Magyar nyelvészeti vonatkozásban azért kell foglalkoznunk vele, mert BÁRCZI szavaival élve egyike az ősmagyar kori nyelvtörténet „számos sötét folt”-jainak (MNY. LXI, 281). A finnugor nyelvészet szemszögéből pedig azon alapvető problémák közé tartozik, amelyek az utóbbi időkben kutatási területeink nagy mértékben és sok irányban való kiszélesítése következtében (őshaza probléma, preuráli érintkezések kérdése) kissé háttérbe szorultak.¹ Nem nagy jelentőséget tulajdonítottak a határozók körében mutatkozó szintaktikai egyezéseknek összehasonlító uráli vagy finnugor tanulmányokban, még kevésbé urál-altaji vonatkozásban (l. erről FOKOS: NYK. LXIV, 42). Enélkül pedig elképzelhetetlen egy minden igényt kielégítő finnugor vagy uráli összehasonlító mondatban megszületése és az ezen nyugvó összehasonlító morfológiai és szemantikai kutatások elmélyítése és kiszélesítése.

A témát nemcsak tárgyi szempontból és kutatási perspektívánk tágításának lehetősége miatt tekinthetjük ún. „Kernproblem”-nak (l. DÉCSY: i. h.), hanem módszertani tekintetben is. A magyar határozói viszonyok eredetének és történetének kutatásakor egyetlen lépést sem tehetünk a magyar és finnugor nyelvtudomány sajátos módszereinek és eredményeinek komplex alkalmazása, a magyarhoz legközelebb álló rokon nyelvek tanúvallomása nélkül. Ez különösen az ősmagyar kori nyelvi állapot (vagy fejlődés) vizsgálatában nélkülözhetetlen eljárás. E kor pedig egy igen fontos és gyümölcsöző kutatási határterület a magyar és finnugor nyelvtudomány kutatói számára.

Joggal vetődhetik fel sokakban a kérdés, vajon mi újat mondhat még valaki a magyar és más finnugor nyelvek határozói viszonyairól a századforduló, a harmincas, negyvenes évek, valamint korunk jó néhány kitűnő monográfiája, kézikönyve, tanulmánya után.² Annyi bizonyos, hogy az említett tanul-

¹ „Durch Heranziehung der samojedischen Sprachen erweiterte sich zwar im allgemeinen der Rahmen der Studien, — teilweise wurde das aber erkauft auf Kosten des Arbeitseinsatzes hinsichtlich der fiugr. Kernprobleme; d. h. es lässt sich womöglich . . . in der heutigen Finnougristik generell eine gewisse Vernachlässigung der Untersuchungen über wichtige innere Probleme des eigenen Gebiets beobachten” — jellemzi találón a mai finnugor kutatások helyzetét DÉCSY (Einführung in die fiugr. Sprw. 223).

² Csak a legfontosabbakat említem. Magyar vonatkozásúak: SIMONYI Zs., A magyar határozók 1888; KERTÉSZ, A magyar mondat ősi sajátosságairól. MNY. X, 57; KLEMM, A magyar mondat ősi elemei. MNY. XVIII, 14; Magyar történeti mondat. Bp. 1928. 177 kk. A finnugor nyelvekre vonatkozó irod.: BEKE Ö., Finnugor határozós szerkezetek. NYK. XLIII, 162; A vogul határozók. NYK. XXXV, 71 — 100, 165 — 93. KARA, Északi-

mányok és könyvek megjelenése óta jelentékeny mértékben bővültek az 1914-ben KERTÉSZ MANÓTÓL (MNy. X, 57) hiányolt összehasonlító mondattani ismereteink, különösen ami a finnugor (sőt urál-altaji) nyelvek lativusi és ablativusi szerkezeteiben mutatkozó egyezéseket illeti. Gondolok itt a 'hagy, marad, odavész, belefúl, elveszt' stb. féle igékkel álló lativusi és a 'keres, gyűjt, fog, talál' féle igékkel kapcsolatos ablativusi szerkezetekre (l. ezekről legutóbb FOKOS: NyK. LXII, 41–55 irodalommal). Ugyanakkor azonban kevés szó esett, és nem teljesen egyöntetű álláspont alakult ki az olyan kérdésekben, milyen határozóragokat tekinthetünk finnugor koriaknak, mi volt ezek eredete, mik voltak primer funkcióik, mi okozta funkcióváltozásait. Nem sokat tudunk az ún. nyugvó helyzetet v. helyet jelölő *locativusi* szerkezetek használatában mutatkozó egyezésekről, ill. eltérésekről sem.

Az említett kérdések vizsgálata sok vitás problémának, így a határozói tárgy még ma is homályos eredetének és mondatbeli helyzetének (l. erről legutóbb H. MOLNÁR I.: MNy. LIV, 245 kk), valamint a *-t* tárgyrag ősi funkciójának új megvilágításba helyezéséhez vezethet el bennünket.

1. Általánosan elfogadott megállapítás a magyar és a finnugor nyelvészetben, hogy rokon nyelveink határozórendszerének jellemzője az irányhármasság (DÉCSY: „Relationstrialitát”; i. m. 160), és ezt minden nyelv, így természetszerűleg már az alapnyelv is külön viszonyjelekkel fejezte ki. De mint-hogy az ősi ragok rokon nyelvi használatában nemcsak egyezések, hanem igen nagy tarkaság és az alapnyelvi állapottól való nagymértékű eltérések is tapasztalhatók, ezek magyarázatakor különböző analógiás vagy idegen hatásokkal, szemléleti és észjárásbeli különbségekkel kell számolnunk (l. KLEMM: MNy. XVIII, 14; Tört.Mdtan 158; BEKE: NyK. XLIII, 162; GOMBOCZ—PAIS: Syntaxis 145; FOKOS: NyK. LXIV, 42).

Egyetlen fontos és szerintem egyáltalán nem elhanyagolható lehetőség-ről hallgatnak kutatóink és ez az, vajon az ősi ragoknak a finnugor alapnyelvben volt-e kikristályosodott *locativusi*, *lativusi* vagy *ablativusi* szerepük, vagy pedig csak valamilyen *indifferens* lokális viszonyításra szolgáltak, és főleg az állítmányi szerepben használt cselekvés- vagy történés-szó tolta el őket ilyen vagy olyan irányba. Azután a nyelvszokás rögzítette őket alakváltozás nélkül vagy alakváltozással egy bizonyos funkcióban az alapnyelvből kiváló rokon nyelvi csoportokban, egyes nyelvekben vagy éppen nyelvjárásokban — a finnugor nyelvek szemléletmódjában jelentkező azonos vagy rokon vonások esetleg idegen hatások alapján (l. erről GOMBOCZ—PAIS: i. m. 145; FOKOS: NyK. LXIV, 43). Az alapnyelvi rágélemek *indifferens* voltának a gondolata, amely bennem is felvetődött már, itt-ott hangot kapott a finnugor nyelvészeti irodalomban [l. pl. WINKLER, *Ural-Altäische Völker und Sprachen*. Berlin 1884; *Zur Sprachgeschichte*. Berlin 1887 (e felfogás kritikáját l. BEKE: NyK. XLIII, 162); az újabb irodalomban l. RAVILA: *Vir*. 1945 : 320; és még határozottabb formában V. TAULI: *UJb*. XXIV, 30]. Újabb kézikönyveink (COLLINDER, *HAJDÚ*) nem említik e lehetőséget. Egyedül DÉCSY az, aki csak

osztják határozók (I–II) NyK. XLI, 1, 145; SZENDREY, Zürjén határozók. NyK. XLVI, 66. Újabbak: COLLINDER, *Comparativ Grammar of the Uralic Languages* 286–97; FOKOS D., *Uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok*. NyK. LXIV, 41 kk.; N. DENISON, *The Partitiv in Finnish*. Helsinki 1957; M. LIIMOLA, *Zur historischen Formenlehre des Wogulischen*. SUST. CXXVII, 24–199.

annyt mond „eine Form bezeichnet die Ruhelage (Lokativ), eine zweite die Bewegung auf etwas zu (Allativ) und eine dritte die Bewegung von etwas weg (Ablativ)” (i. m. 160). Pedig ennek a lehetőségnek megvannak a maga konkrét tudománytörténeti és nyelvi bizonyítékai: 1. Feltétlenül fel kell figyelniünk tudományos kézikönyveinknek a finnugor alapnyelv ragállományáról és ezek funkcióiról vallott meglehetősen tarka, néha egymásnak ellentmondó felfogására. 2. Sokkal jobban és körültekintőbben kellene az egyes rokon nyelvek határozórag-állományát és a határozói viszonyokat vallatóra fogni, és az alapnyelvvél, valamint a környező nyelvekével egybevetni.³

A legfontosabb és legismertebb kézikönyvek tanúvallomását a következő táblázat⁴ szemlélteti:

A fgr. *-n loc.-rag meglétét illetően — amint látjuk — egységes a kutatók álláspontja. Amióta pedig az eredetileg ugor korinak tartott *-t loc.-ragot

	Ragok	Budenz UA.	Szinyei		Collinder CompGr.	Itkonen Tietolipas 20.	Hajdú MFgrA.	Décsy EFgrSprw
			Sprw ²	NyH ⁷				
finnugor	loc.	-ns	*-n	*-n	I. -na/-nä II. (?) -tta ~ ttä	*-na/*-nä	I. *-na II. *-t	I. *-na/-nä II. *-t
	abl.	-ds	*-t ~ *-ð	*-t ~ *-ð	*-ta ~ *-tä	*-ta/*-tä	*-ta	*-l (I. lat.)
	lat.	I. -gs II. -kss	I. *-k ~ -γ II. -s ~ -z	*-s ~ *-z	(?) *-k	?I. *-n (SETÄLÄ) II. *-k	I. *-ñ (lat.-dat.) II. *-k (lat.-prol.) III. *-j	I. *-k II. *-l (I. abl.)
ugor	loc.		*-ð					
	abl.						*-l	
permi	lat.		*-ñ					

³ Igen megszívlelendő BUDENZ megállapítása „Az egyes ugor nyelvek nem ritkán ugyanazon különösebb viszonyokat különböző értékű ragokkal vagy szókkal teszik ki. E tekintetben tehát az egyes nyelvek külön fejlődésében történt meg a megállapodás, amiért is a viszonyragok mindenféle használatának fejtegetése csakis az egyes nyelvek külön előadásába tartozik”. (UA. 374.)

⁴ BUDENZ J.: UA. = Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana Bp., 1884–94. 377;

SZINNYEI J.: Sprw². = Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Berlin–Leipzig, 1922. 55 kk.; NyH⁷ = Magyar Nyelvhasználat 129 kk.;

COLLINDER B.: CompGr. = Comparative Grammar of the Uralic Languages. Uppsala, 1960; 282 kk.;

ITKONEN E.: Tietolipas 20; Suomalais-ugrilaisen kielen ja historian tutkimuksen alalta. 1961, 69; ua. ném. nyelven UAJb. XXXIV, 1962. 201–2.

HAJDÚ PÉTER: MFgrA. = A magyar nyelv fgr. alapjai (egy. jegyz.) Bp. 1965. 153 kk.;

DÉCSY GY.: EFgrSprw. = Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Wiesbaden, 1965. 157 kk.

sikerült kimutatni a finn-permi nyelvekből is (ZSIRAI, FgrRok. 69. jegyz; HAKULINEN, Suomen kielen rakenne ja kehitys I, 65; LAKÓ; I. OK. I, 211; NyK. LIII, 21 kk; SUST. XCVIII, 239), az újabb irodalomban már számolnak finnugor, sőt uráli eredetével is. Legfeljebb alapnyelvi hangalakjával kapcsolatban oszlik meg a vélemény. HAKULINEN (i. h.) és COLLINDER (CompGr. 296) gemináta *-tt-ből indulnak ki. HAJDÚ (i. m. 155) és DÉCSY (i. m. 157) — helyesen — *-t-ből. [Az ugor és permi nyelvek locativus és transitivus ragjai ugyan *-tt-re vagy *-t-re utalnak, de az ősi *-t ezen alakváltozatai ugor, illetve ősspermi fejlemények (l. KÖVESI: Perm. Képz. 389 irodalommal).] E vitás kérdéssel kapcsolatban utalnék STEINITZnek a II. Finnugor Kongresszuson elhangzott előadására (Die Konsonantenquantität im Finnougrischen; tézisek), amely szerint a finnugor alapnyelvben csak rövid zárhangok lehettek, a finnségi nyelvek hosszú zárhangjai pedig a balti érintkezések III. és a germán kapcsolatok II. periódusában alakultak ki. A kérdésről l. még KÁLMÁN B., aki szerint az alapnyelvben voltak geminált zárhangok (MNy. LXI, 385—9).

A fokváltakozás híveitől feltett fgr.*t ~ *-δ ablativusrag (ennek folytatása lett volna a finn part.-ta /-tä ~ -a/ -ä és a m. -l abl.-rag) hosszú idők óta szilárd helyet foglal el a finnugornak tartott ragrendszerben. A m. -l-t azonban már nem tekintik az alapnyelvi *-t ~ *-δ folytatójának, hanem egy ősi *-l megfelelésének,⁵ és a rokon nyelvek (fi., lp., md.) -d v. -ø megfeleléseit sem magyarázzák alapnyelvi fokváltakozás gyenge fokaként, hanem külön nyelvi fejleményként. Meggondolkoztató az is, hogy a feltett alapnyelvi *-t abl.-rag csak az említett három nyelvben jelentkezik. Feltehetően ezért nem vette fel Décsy a fgr. ragok közé, hanem egy -l lat.-abl. ragot (i. h.).

A feltett lativusragok közül csupán a *-k-ra vannak adataink mind az ugor, mind a finn-permi csoportban, az *-s ~ *-z, amellyel SZINNYEI a m. -á, -é-t egyezteteti (Sprw.² 59; NyH.⁷ 134; ugyanígy RAVILA: FUF. XXIII, 45), csupán a finn-volgai nyelvekben jelentkezik. A SZINNYEITŐL (Sprw.², 62) finn-permi korinak, HAJDÚTÓL (MFgrA. 74, 157) fgr. korinak tartott lat.-dat. *-n-re kevés és bizonytalan adatunk van a finn-permiből.⁶ Hasonló a helyzet a feltett *-j lat. raggal kapcsolatban is, amelyet TOIVONEN nyomán (i. m. 9—19) HAJDÚ P. finnugor eredetűnek tart (160)⁷

A Décsytől felvett finnugor *-l lat.-abl. rag eredetének és rokon nyelvi funkciójának kérdésében is jócskán vannak még tisztázni valók. Ugor eredetű -l-ről beszél MOÓR E.: Nyr. LXX, 127; finn-permi eredetűről WICHMANN (FUF. XVI, 161) és ZSIRAI (FgrRok. 203). Nemrég RAVILA azon véleményének adott kifejezést, hogy a finnben, cseremiszen és a permiben jelentkező -l-es esetragok az említett nyelvekben párhuzamos nyelvi fejlődés eredményei, s nem tekinthetők a finn-permi kori örökségnek, mert sem a lappban, sem a mordvinban nincsenek nyomaik (SUSA. LX/6, 13). Ha az -l produktív esetragként nem is jelentkezik a kérdéses nyelvekben, de -l (md.-ban -l) végű adverbiumokban igen. (l. KÖVESI: NyK. LV, 100 kk; Perm. Képz. 208 irodalom-

⁵ L. UOTILA: Vir. 1945: 334—5; MOÓR E.: Nyr. LXX, 127; KÖVESI: NyK. LV, 99 kk; A permi nyelvek ősi képzői 180—210 (Perm. Képz.).

⁶ L. SZINNYEI: Sprw.² 62; TOIVONEN: FUF. XXVIII, 13—4; TAULI: UAJb. XXIV, 30; KÖVESI: MNy. V, 132—3; SUSA. LXII/2, 14—6 irodalommal; Perm. Képz. 249—50.

⁷ Az -i lat. adj. képző eredetéről l. RAVILA: FUF. XXVII, 87—8; TOIVONEN: XXVIII, 19; UOTILA: Vir. 1945: 331; KÖVESI, Perm. Képz. 135, 158 irodalommal.

mal). Ha ehhez hozzávesszük azt, amit az *-l képző eredetéről tudunk és valunk (l. erről WICHMANN: SUSA. XXX/6, 13—5; RAVILA: Vir. 1928 : 257; UOTILA: Vir. 1945 : 335; LEHTISALO: SUST. LXXII, 149—50; KÖVESI: i. m.), akkor fel kell tennünk, hogy egy -l lokális elem valóban megvolt már az alapnyelvben és helynévjelölő funkciója alkalmassá tette arra, hogy a rokon nyelvek egy részében casus-rag szerepét töltsse be önállóan vagy más ragelemekkel kapcsolatban.

2. Így — úgy látjuk —, hogy az irányhármasságnak megfelelő ősi loc. *-n, abl. *-t és lat. *-k képviselőivel (RAVILA: Vir. 1945 : 318; ITKONEN: i. m. 69) szemben inkább DÉCSY álláspontját kell reálisnak tartanunk az *-n, *-t, *-k és *-l (i. m. 157 és 159) elemből álló határozórag-állomány feltevésével. De egyúttal fel kell vetnünk azt a gondolatot is, hogy az említett viszonyjelölők a finnugor kor elején még nem voltak meghatározott hely — vagy irány — jelölésére lefoglalva. Legfeljebb kezdeteiben vagy csíráiban mutatkoztak azok az esetragfunkciók, amelyekben később a finnugor kor vége felé — egyes rokon nyelvekben — megszilárdultak (hasonlóan, de az említett elemeknek produktív rag voltát tagadva l. TAULI: FUF. XXIV, 29—30). DÉCSY óvatosan bár, de felveti: „Vielleicht war diese Relationstrialität der lokalen Adverbien in Rudimenten schon in der Grundsprache vorhanden” (i. m. 160).

1. Ha ez valóban fennállt, akkor hogyan magyarázzuk az olyan eseteket, amikor ugyanazon határozórag t ö b b funkció hordozója a finnugor nyelvekben.

Pl. a m. *alól* határozószó nemcsak a *blativusi*, hanem *locativusi* értelemben is előfordul: (a b l.) *eennen a lo o l . . . ffel emelnek emberth* (ÉrdyK. 141 b); (l o c.) . . . *adot kettws ruhat, A lo l testeken valo tallat, f w l w l zarniat* (VirgK. 51). Ugyanez figyelhető meg más -l végű adverbium használatában is (pl. *elül, belül, kívül, körül, távol, messzől, közel*; l. SIMONYI: MHat. I, 323; GOMBOCZ—PAIS: Syntaxis 117). Sőt a népnyelvben találunk lativusi jelentésű -l végű adverbiumokat is: *Kerülj belü* (Nyr. VI, 370); *Kerülj hátul, a szögön van* (Népk. II. 300); *keresztül-kasul jár*. Példákat l. SIMONYI: i. h.; BEKE: NyK. XXXV, 183.

A *volgulban* pl. a *juil* 'hátul' jelentésű határozószó is előfordul mindhárom jelentésben: (a b l.) MUNK. *akw'-mat-ért j u i l náwèlnatá ti sujti* 'egyszer csak ím hallik, hogy hátulról üldözik' (VNGy. II. 96); (l o c.) *j u i l ti joxtwèssi* 'ím utólérték (uo. 66); (l a t.) *sárp-āsänl j u i l ti patyatés* 'jávoratyjuk pedig hátra került' (uo. IV, 307). Példákat l. még BEKE: NyK. XXXV, 181; LIMOLA: SUST. CXXVII, 163 kk. 171.

A *lappban* és a *mordvinban* is megtaláljuk az -l végű határozószókat locativusi és lativusi jelentésben. Pl. lpK. (FRIS) *marñel* 'post' (*marña* 'qui post est'); md. (PAAS) *E ikel*- 'vor (wo?)', früher, zuerst'; E. *vasolo* 'weit, in die Ferne' (LEHTISALO: SUST. LXXII, 149).⁸

De nemcsak az *-l, hanem a *-k, az *-n és *-t megfelelőivel is találkozunk ilyen funkciókettősségben, illetve hármasságban.

⁸ Azt, hogy itt az -l abl. funkcióját tekinthetjük elsődlegesnek és a többit erre vezethetjük vissza (l. SIMONYI: i. m. 322; KLEMM: i. m. 206; BEKE: i. m. 181; LIMOLA: i. m. 171), nem tartom valószínűnek. Hasonlóan: UOTILA: „Tuntuu oudolta, että kaikki merkitykset palautuisivat nimenomaan ablatiiviin” (Vir. 1935: 335; l. még TAULI: UAJb. XXIV, 30—1).

*-k: m. alá: (l a t.) *feietől fogva labayg ala* (VirgK. 104), (l o c.) *Ez may ala a mondando Epistolaat mondaa és yraa meg Judas Makabeus* (ÉrdyK. 607/b).

*-n: osztj. -n: *γάννα* 'közel'; *χουάν* 'messze'; (l o c.) *τάδα γάννα σέβαν-νήγιοι andám* 'Itt a közelben sámánember nincsen' (NyK. XXXVI, 369); (l a t.) *χ ο γ α n manas, mola u á n n a manes* 'Messzire ment, vagy közelre ment' (NyK. XXXVII, 265). Példákat l. még KARA: NyK. XLI, 5, 145.

votj. *šorin* 'középen'; (a b l.) *t o n-š o r é n veraskám kél* 'felőled (rólad) mondott beszéd' (Fokos: NyK. XXXVI, 399).

2. És nemcsak határozószókban és névutókban jelentkeznek a ragoknak ez a bizonyos h a t á r o z o t t funkció nélkülisége, amelyet esetleg az ősi funkciók elhomályosodásával is lehetne magyarázni, hanem a névszóragozásban is, mégpedig olyan nyelvekben, amelyekben az ősinek tekinthető ragok az esetrendszer p r o d u k t í v elemeiként élnek tovább. Itt elsősorban az ugor nyelvek jöhetnek számításba, már a ragozási rendszerükben mutatkozó régies vonások miatt is.

Ezekben az ősi esetragok használatát illetően nemcsak a feltett alapnyelvi állapothoz, hanem még egymáshoz viszonyítva is nagy eltérések mutatkoznak. Nem azokra a funkciókra gondolunk, amelyek egy elsődlegesnek tartható lokális jelentésből alakultak ki (pl. locativusból → essivus, superessivus, modalis, temporalis; ablativusból → partitivus; lativusból → dativus, prolativus stb.), hanem azokra, amelyekben az ősi elem két primer funkcióban (locativus, ablativus vagy locativus, lativus) esetleg mindháromban jelentkezik.

Fgr. *-t

a) A magyarban a -t (-tt) nem produktív esetrag, csupán locativusi jelentésű adverbiumokban (*itt, ott, amott, alatt, előtt* stb.) és néhány, főképpen -hely-, -vár végű helynevekben, (*Pécsett, Győrött, Kolozsvárt, Vásárhelyt*), és néhány helyet, időt, mértéket jelentő szóban találkozunk vele (*helyt, oldalt, vízszint; egyenest, tíjt, sokat, kicsit* stb.). A nyelvemlékek és nyelvjárások tanúsága szerint régen sokkal szélesebb körű volt a használata mind a helynevekben, mind pedig köznevekben. Pl. *Ez zentfejes vz. ez disciplinanak gengereveget megtanola meeg mykoron bezprimet lakneek* (MargitL. 66); *Vala nemely penitencia tarto azzonyallat ez t erg a m o t* (uo. 172); *Es ki menuen harmad idő koron lata egebetek hyaba aluan a v a f a r t* (MünchK. 50) *A gyermekek, kik a vásárt ülnek* (HELT.: UT. C. 5); *orrott esett* (KRESZN.). Példákat a rag locativusi, valamint erre visszavezethető temporális, essivus-modalisi használatára l. SIMONYI: MHat. I, 346—54; KLEMM: Tört. Mdtan 181.

Ez a tény, valamint az obi-ugor (különösen a vogul) nyelvek tanúsága arra mutat, hogy az ősmagyarban a -t ragrendszerünk produktív tagja lehetett. Idők folyamán pedig nem azért ment ki a használatból, mert — min-SIMONYI véli (i. m. 347) — „a kiejtésben többnyire egybeesett az accusativussal”, hanem mert — a későbbiekben vázolandók alapján — az accusativus jelölőjévé vált, és eme funkcióváltással párhuzamosan az *-n terjedt el egyre inkább a locativusi és ezzel kapcsolatos másodlagos funkciókban.

b) Nem produktív esetrag az osztjákban sem, ahol ma már szintén csak névmási határozószókban jelentkeznek.

Pl. V. Vj. *tal*, Trj. *tal*, Ni. *játá* stb. 'hier; (V auch), dort (nahe)' stb. (l. VÉRTES: ALH. XII, 167—186). Kivételesen főnevekben is előfordul, mégpedig locativusi és lativusi funkcióban egyaránt. Pl. (l o c.) Ser. *šjakajat s ē m a t*

gntəm 'ihr Mann ist nirgends zu sehen' (STEINITZ: OVE I. 292); (l a t.) Ni. *tertz*: *t. pītā* 'sichtbar werden, hervorkommen (die Sonne, der Mond)' (KT. 1087; l. még LIIMOLA: SUST. CXXVII, 54).

Ha az archaikus vonásokat megőrző keleti nyelvjárások *-ta*, *-tā* végű accusativus rajját (l. VÉRTES: NyK. LXI, 430—33, UAJb. XXXI, 486—90; KARJALAINEN—VÉRTES: SUST. CXXVIII, 104, 153) is ezen elemmel hozzuk kapcsolatba, akkor ősi ablativusi funkciójának feltevésére is van fogódzónk (ablativus → partitivus → accusativus).

c) A *vogulban* produktív esetrag és mindhárom irányt jelölő szerepére van példánk: (l o c.) É. *mān kwoltē vit-sa'ip sa' iñ nē ünli* 'a kis házban egy vízfürtű fürtös nő ül' (MUNK.: VNGy. I. 22); TJ. *ōšta: ała'ntəm* 'ich wohne in der Stadt' (KANN. kézír.); (l a t.) É. *am ti apyēm . . . tā il kēmpli-kiwērēmtē xujēptilem* 'ezt az én öcsikémet . . . ruhám szárnyába fektetem' (VNGy. II, 21); TJ. *peñtā: šeüräpūsam* 'schlug mich an den Kopf', 'ich wurde am Kopf geschlagen' (WV. III, 193); (abl.) *mēmēm mōtēt ākwēps, päri at jiw* 'menő útjából egyhamar nem tér vissza' (VNGy. I. 166). (Példákat l. BUDENZ: UA. 383; BEKE: NyK. XXXV, 71—7; LIIMOLA: SUST. CXXVII, 45—60.)

Fgr. *-n

a) A magyarban az ősi *-n nemcsak határozószókban maradt fenn (*lenn*, *fenn*, *künn* stb.) locativusi funkcióban, hanem mint superessivus, temporalis, essivus-modalis, fok- és mértékhatózórag, adverbális számnév-képző régen is megvolt, de ma is megvan nyelvünkben (l. SIMONYI: MHat. I, 111 kk., 201—24; KLEMM: Tört. Mdtan. 186 kk; MMNyR. I. 508). Pl. *ki nopun, ež nopun* (HB); *oz kerezť fan figeu kepeben* (GyulGl.); *my modon* (JordK. 605). *Mert valahol kettēn avag h arman egbe gőlekezendneć* (MünchK. 48). Megtaláljuk a régiségben és a népnyelvben lativusi, ill. prolativusi funkcióban is. Pl. *es nemynemew kalomarov azon el menween ragadaak el az zamarth* (ÉrdyK. 562); *maf wtōn meenenek hw orzagokban* (JordK. 359); *Egy oláh lefeküdvēn a mezőben, a kígyó bebűjt a száján a gyomrában* (CSEREI: Hist. 164). (Példákat l. SIMONYI: MHat. I. 113 kk; KLEMM: Tört. Mdtan. I, 187; LAKÓ: SUST. XCVIII, 228.) Sőt ha idevesszük a ragnak a régiségben jelentkező -ni változatát, a későbbi -nyi mértékképző előzményét (l. MÉSZÖLY: NyK. XL, 305 kk.), akkor feltehetően az ősi *-n elem véghangzós (vagy a hagyományos álláspont szerint -γ lat. raggal bővült) alakja a magyarban lativusi funkcióban is élt. Pl. *ɔ . . . raka ɔ kɔ falit hētūēn kō ŋɔ kl è n è majšaffagban ɔ zelēššegēt harmić kɔ ŋɔ kl è t n è . . . ɔ oldatit kēdēg nēg zēgouēn monno huz lab ŋō m d ē k n ē tartatikuala* (BécsiK.).

[?] A blativusi szerepére nincs egyértelmű példánk. De ide vehetjük azokat az adatokat, amelyekben az -n ragos határozónak a finn partitivushoz hasonló szerepe van. *Meññetec be a' zoros k a p u n* (MünchK. 25 = intrate per angustam portam); *mynd az haaznak a b l a k y n, h a f f a d e k y n nağ . . . chodalatos zeep yllat zarmazyk vala* (ÉrdyK. 337). Esetleg ide vehetjük az ilyen szerkezeteket is: *vezet egy kecskét sz ar v án fogva, k ő t é l e n fogva* (kötél t ő l fogvást), (vö.: FOKOS: NyK. LXIV, 54 irodalommal).^{8/a}

^{8/a} Ha tulajdonképpen a kiindulási pont van kiemelve: valaki valahonnan kiindulva, valami n él (vagy valami t ő l) fogva van odakötte. „Az ablativusi szerkezet valahonnan kiinduló (esetleg valaminek mentén végbemenő) mozgást, cselekvést jelez” (l. FOKOS: i. m. 54, l. még 51).

b) Az *-n-nek MÉSZÖLYTől feltett és igazolt lativusrag funkcióját az obi-ugor nyelvek is támogatják. Az *osztjákban* a magyarhoz hasonló fok- és mértékhatározó szerepére több példánk van PÁPAY szövegeiben. Pl. *səm uantti χo u à t n a ioxtas* 'szemmel látható távolságnyira jött' (NyK. XXXVII, 55, 57; példákat l. MÉSZÖLY: NyK. XLI, 310). De nemcsak mértékhatározóként jelentkezik az északi nyelvjárásokban, hanem egy ősbib *l a t i v u s i* jelentést hordozó határozószókbán, névutókbán és igekötőkben (l. a REGULY, AHLQVIST és PÁPAY szövegeiből vett példákat KARA J.: NyK. XLI, 145, 150, 153). A lativusi funkcióra visszavezethető sublativus, illativus, allativus, elativus, translativus stb. funkciókban megtaláljuk névszókbán is (példákat l. KARA: i. m. 145; KARJALAINEN—VÉRTES: i. m. 330—1). Sőt megvan a déli nyelvjárásokban is (PATKANOW—FUCHS: Laut und Formenlehre der süd-ostjakischen Dialekte 54 lapalji jegyz.). Pl. É. *kat χoi mantseren or na* 'zwei Männer gingen in den Wald'; (AHLQV. 8) *vérede tās, pégde tās χo d e t n a tanman* 'möge rotes und schwarzes Pelzwerk in sein Haus Eintritt finden' (l. PATKANOW—FUCHS: i. h.).

A lativusi funkciójú *-na* végződéssel kapcsolatban nem egységes a kutatók álláspontja. KARA szerint a rag „locativusi és lativusi jelentésben egyaránt és egyenlő mértékben fordul elő”, akárcsak a vogulban. A véghangzóban (l. osztj. *-a*, vog. *-e*) lat.-rag maradványát látja (i. m. 5)⁹ Másképpen BEKE, aki az említett ragokat egy ősi *-n₃ lativusrag folytatónak tartja, a véghangzót pedig funkció nélküli elemnek, amely az osztjákban a másik ősi lat.-rag (a *-*j > -a*) hatására lett *-a*-vá (Nyr. XXXIX, 124, 225). KARJALAINEN—VÉRTES (i. m. 330) — és ehhez csatlakozom és is — az ősi *-na* rag locativusi és lativusi szerepben való használatát látja az említett példákban. Ő az *-a* eredetéről nem nyilatkozik. Nézetem szerint az *-a* lehet lat.-rag, de esetleg északi vogul nyelvjárás hatást is kereshetünk a véghangzós alakban *-(e* hatásról l. LIIMOLA: i. m. 97). Legújabbban LIIMOLA elválasztja az osztják locativusi és lativusi *-na* ragot. Az utóbbit névutóból eredő casusragnak tartja (l. alább), amely az északi vogul nyelvjárás hatására került bele az obdorszki (északi) osztjákba (i. m. 97).

A *-na* locativusi (és az erre visszavezethető adessivusi, inessivusi, superessivusi, temporalisi stb.) funkcióban ugyanolyan produktív esetrag az osztjákban is, mint a magyarban. Pl. *m o u n a χ o i i l* 'a földön pihen' (NyK. XXXVIII, 149); *χopna* 'im Kahn' (Példákat l. KARA: NyK. XLI, 5; STEINITZ: OChr. 51—2; KARJALAINEN—VÉRTES: i. m. 1—2, 31—2, 44—5, 65—7, 102—3, 148—52, 207 kk., 308 kk., 330—1).

A *blativusi* funkciója feltehetően másodlagosan alakult ki a locativus ragos névszónak szenvedő igealakkal kapcsolatos agensi szerepéből. Pl. *ašetna o n t ə p n a wersa* 'sein Vater machte eine Wiege für ihn (von seinem V. wurde er mit einer Wiege gemacht)' (STEINITZ: OChr. 52); FD: *ām χə d ā m n ε yədāi* 'er wurde von meinen beiden Hunden genommen' (KARJALAINEN—VÉRTES: i. m. 7). (Példákat l. még uo. 22, 27, valamint KARA: NyK. XLI, 184; STEINITZ: OChr. 51—2.) A locativus rag e szerepére van példánk a vogulból is (BEKE: NyK. XXXV, 172).

c) A *vogulban* is megtaláljuk az *-n rag megfelelőit mindhárom szerepben. Az ősinek tartott *l o c a t i v u s i* funkcióban ma már csak adverbiumok-

⁹ Hasonlóan már előbb SZINNYEI: NyH.⁷ 137; Sprw.² 66; SIMONYI: Ung. Sprache 372—3; MÉSZÖLY: NyK. XLI, 5; FUF. XXI, 58; ÓMSz. 142; később BERRÁR: MTM. 33—4; KÖVESI: SUSA. LXIII/2, 20—2.

ban és névutókban jelentkezik, „de a *-t* elterjedtségét ezek sem közelítik meg” mondja BEKE (NyK. XXXV, 165). Pl. (MUNK.) *numén jälimät namsi* 'amint a magasban repül (jár), így gondolkozik' (VNGy. II, 74); (KANN. kézirat). VN. *lün*, VS., LÜ. *lün* stb. 'am unteren Laufe eines Flusses' (Példákat l. BEKE: i. m. 165—70; LIIMOLA: SUST. CXXVII, 131—52.) BEKE szerint a rag főnévi ragozásban is előfordul a másodlagos superessivusi, inessivusi, temporális és essivus-modalisi funkciókban (i. m. 165—8).¹⁰ Példáinak egy részét később lativusnak magyarázza (NyK. XLIII, 183, 185, 200 stb.), LIIMOLA pedig valamennyit (i. m. 136 kk.). Bár egy részüket *transitivusi* jelentésüknél, más részüket *agensi* (> *ablativus*) jelentésük alapján a *locativusi* funkcióból is magyarázhatjuk (l. a 8. jegyz.). Példa az előbbire: (MUNK.) *ser vör sän im jäme'im* 'a sötét erdő zugában járdalok' (VNGy. III, 173); *kätäytäl xasit-urän, pari-urän šahwë-kërel ästnätä-mos xartilitä* 'kezevel hossza irányában és szélessége irányában kaszavassal húzogatja mindaddig, míg el nem készül' (uo. IV 419). (Példákat a *-n, -në* trans. funkciójára a középvezvői nyelvjárásból l. még LIIMOLA: SUSA. LVII/1, 38.) Adat az utóbbira: (MUNK.) *Ē. jelpiñ vitën xulilälim täsimei'* 'A szent vizen lebegvén [most] szárazra jutottak' (VNGy. I, 47). Ez LIIMOLA értelmezése szerint így hangzik: „Von dem heiligen Wasser (auf der Oberfläche des Wassers) geschaukelt kamen sie an das trockene Land” (i. m. 141 kk.). De ha fel is tesszük, hogy az említett BEKE-féle példák valóban lativusok és a locativusi **-n*-től teljesen független *-n* lativusrag jelentkezik bennük, amely egy **nä* 'Nähe' szóból keletkezett agglutináció útján a *-nat, -näl* ragokkal együtt (l. LIIMOLA: i. m. 65, 95, 120)¹¹, akkor sem kételkedhetünk abban, hogy valamikor az **-n locativusi szerepben* is produktív volt a vogulban. Erre mutat — a fentiekén kívül — a raglelem előfordulás temporalis, essivus, modalis, comitativus jelentésű határozókban, adverbialis számnevekben (példákat l. LIIMOLA: i. m. 145 kk.). És erre utal a főnévi esetrendszerben még ma is igen széleskörű használata a két másik ugor nyelvben: a magyarban és osztjákban.

Azt, hogy — BEKE szavaival élve — a locativusi szerep „megszűkölt” a vogulban (NyK. XXXV, 156)—nem a loc. ragnak a lativusival való alk egybeeséssel magyarázám, hanem azzal, hogy a *-t* ragnak a locativusi szerepben való megszilárdulása és elterjedése után az *alkalmilag* lativusi szerepben is előforduló *-n* rag lassan-lassan átvette, a „hová” irány jelölőjének a szerepét.

Ugyanígyen módon állandósult a *-na* locativus ragnak alkalmi *elativus-ablativusi* (vagy esetleg *prolativus-trans.* szerepe) és ebből az *accusativusi* funkció az archaikus nyugati vogul nyelvjárásokban is (l. a REGULY középvezvői szövegeiből vett példákat BEKE: NyK. XXXV, 170 kk. és LIIMOLA: SUSA. LVII/1, 37—45, SUST. CXXVII, 43, 73—8). Pl. (elat.) (REG.) *tut tušpe kuoškälnä jait koasen kallti* ~ (MUNK.) KL. *tüt tušpä khwqšä khöl'në jät-khəšnë khölti* 'ottan álló hosszú nyírfából íjjához hajlós fát hasít' (VNGy. III, 482, 483) (példákat l. LIIMOLA: SUST. CXXVII, 73 kk.); (prolat-trans.) (REG) *sarn saät surrmännä kvänkualém* ~

¹⁰ E funkcióról l. még SZINNYEI, Sprw.² 56; NyH.⁷ 129; ZSIRAI, FgrRok. 63; BERRÁR: MTMt. 27; COLLINDER, CompGr. 286.

¹¹ E felfogásával LIIMOLA a FOKOS-féle (Nyr. XXXVI, 22—3, XXXIX, 158—62, 226—8, KSz. VIII, 324—8, XII, 186—7) véleményhez csatlakozik; hasonlóan N. SEBESTYÉN I.: ALH. VII, 333—6, újabban KÁLMÁN B.: FUF. XXXV, 137; HAJDÚ P., MFgrA. 157—8.

(MUNK.) KL. *sgrni soqt sürmëmnë kwän-kwoqlëm* 'aranyos hét tető nyílásán kikelek' (VNGy. III, 344, 345).

A nyugati nyelvjárások — különösen a pelimi és északi-vagilszki *-na* elat.-abl. (acc.) ragját a kutatók egy része a *-nal* rövidült alakjának tartja (l. MUNKÁCSI: NyK. XXII, 6; BEKE: NyK. XXXV, 87, 170; FOKOS: KSz. VIII, 325; LIIMOLA: SUST. LVII/1, 42—3). — BEKE később adatainak egy részét *locativusnak* minősíti (Nyr. XXXIX, 325, NyK. XLIV, 6). — LIIMOLA látja ugyan e magyarázat nehézségét [u. i. miért csak a nyugati nyelvjárásban kopott le az *l*; SUST. CXXVII, 77—8], de az abl. > acc. *-na* rag eredetét nem fejti ki, a *locativusi* előzmény feltevésével kapcsolatban azonban tagadó álláspontot foglal el.¹² Pedig a *lativusi* használatban mind a magyarban, mind az osztjákban kialakult az **-n* elem megfelelőinek abl.-elat. szerepe, így nemcsak ösvogul, hanem ugor fejleménynek is tekinthetjük. A *-na* ezen használata azután megmaradt és állandósult az archaikus nyugati nyelvjárásokban, míg a többiben kiszorította az újabb eredetű *-nal* elat.-abl.-rag.

Ha tehát az ősi **-n locativusi* használatából mind a *lativusit* mind az *ablativusit* megmagyarázhatjuk az ugor nyelvekben, akkor talán felesleges egy önálló szóból keletkezett **-n3* lativus ragot feltennünk (l. LIIMOLA: i. h. és II. jegyz.), annál kevésbé, mert e hipotézisnek vannak vitatható pontjai.

1. Az *-n* lativus ragnak az *-n loc.*-ragtól való elkülönítését LIIMOLA (i. h. 95) azzal indokolja, hogy az előbbi nem jelentkezik defektív szavakban. A töle szótárszerűen felsorolt *locativusi* alakokból (i. m. 131 kk.) azonban nem is lehet megállapítani a határozószó valódi jelentését [csak a mondatösszefüggés alapján]. Már az *-n* ragos időhatározókat tárgyalva ő maga mutat rá, hogy sokszor nehéz eldönteni, lativusi vagy locativusi jelentéssel állunk-e szemben. Egy MUNKÁCSITól lativusnak értelmezett adat magyarázatakor a következőképpen érvel „aber trotzdem ist die Form *wahrscheinlich* *der Lokativ”. (i. m. 147). — Véleményem szerint azonban több közülük lativusi jelentésre vezethető vissza.

2. Sok a bizonytalanság az északi osztják *-na* lat. rag magyarázata körül is (i. m. 96—7). LIIMOLA nem fejti ki, miért nem tartja helyesnek a KARJALAINEN—VÉRTES féle magyarázatot [ti., hogy az ősi *-n loc.*-rag lativusi funkcióban is használatos volt], csak annyit mond, hihetőbbnek („gläubwürdiger”) tartja a FOKOS-féle névutós eredzertetést — és mint említettem — az északi vogullal való érintkezés nyelvi hatását látja a kérdéses alakban. Ugyanakkor azonban az irtisi osztjákban fellelhető *-na* lat. ragos alakokkal kapcsolatban — ahol vogul hatást nem kereshet —, nem tud kielégítő magyarázatot találni („die wenigen Beispiele . . . vermag ich nicht näher zu erklären”; i. m. 97).

3. A feltett **nā* 'Nähe' szó, amelyből a *-na* lativus rag (valamint a vog. *-nat*, *-nal*, osztj. *nät*, m. *-nott*, *-nól*) keletkezett volna, nem mutatható ki egyik ugor nyelvből sem. Holott az agglutinációs eredetű ragoknál (m. *-ban*, *-ben*, *-tól*, *-től*, *-val*, *-vel*; észk. *-ga* ~ fi. *kanssa*, zürj. P. *-vin* 'auf', *vis* 'von'; *-ve* < *viv* 'oben' stb.)¹³ önálló szóként is megvan a kérdéses alapszó.

¹² Die Entwicklung des Lokativs zum Elativ-Ablativ hätte also schon früh im Urvogulischen stattfinden müssen, ein Umstand, der die lokativische Herkunft das nur in W. vorkommenden Trennungskasus auf *-nā*, *-nē*, *-n* ausschliesst (i. m. 78).

* Én ritkítottam — K. M.

¹³ További példákat a permi nyelvekből l. RÉDEI, Die Postpositionen im Syrjänschen unter Berücksichtigung des Wotjakischen, 1962, 200.

4. Végül magyarázatlan marad a vogul és osztják lat. ragoknak a *m. ni* (-nyi) < *-nē és -nak, -nek lat. ragokkal való összefüggése.¹⁴

A további két fgr. eredetűnek tekinthető rag eredete és ugor nyelvi funkciói körül nincsenek különösebb problémák.

Fgr. *-k.

a) A magyarban -é, -á és hiátustöltővel -vá, -vé alakban — a mai irodalmi és köznyelvben eléggé ritkán — leginkább *l a t i v u s i* jelentésű helyhatározószókban, névutókban fordul elő: *belé, felé, alá, össze, vissza, haza, messze; hová, másuvá; világgá*. A népnyelvben még ma is gyakori s nemcsak határozószókban, hanem hely- és köznevekben is *Gyórré, Fejérvárrá; Annyi h e l é k ü ő m e n n y i* (Pápa vidék: NyF. 17 : 16).

A régiségben azonban szélesebb körű volt a használata a névszóragozásban is, nemcsak *l a t i v u s i* és az ebből levezethető *translativusi* (mutativus), *temporalisi* (meddig) szerepben, hanem a *l o c a t i v u s i* használatból is magyarázható *essivus-modalisi*, fok- és mértékhatározói funkcióban is.

(*l a t.*) *őnmaga el tauozeek eegh haytasne föld e* (WinklK. 155); (*transl.*) *az o veroc valtozec zurocca, es az o neduessegoc kenkoue* (NádK. 95); (*essivus*) *anyath ezes fyaal egembelu ullyetuk* (ÓMS), *v e n d e g e h y v a z e n t f e r e n c e t* (JókK. 3.), *b a r a t t a i a v a l l a n i* (BécsiK. 88). A *l o c a t i v u s i* funkcióból magyarázható a ragnak időtartamot kifejező szerepe is. *Pl. negyween e e n a p p a a y a r w a n y w a n a k e e g y . . . z e e p m e z ő r e* (ÉrdyK. 311) *Vö. a -t hasonlő funkciójával: Beyteule... negyuen e n a p p o t* 'jejunavit quadriginta diebus et noctibus' (JókK. 27). Példákat l. KLEMM: Tört. Mdtan. 136; BEKE: NyK. XXXV, 174. 178; KARA: NyK. XLI, 161 lapalji jegyz.

b) A *v o g u l*ban ősi *l a t i v u s i* szerepében csak helyhatározószókban fordul elő mégpedig a legváltozatosabb alakokban. *Pl. Ti' ul nqm̄lmat̄en, tū ul n.* 'ide ne gondolj, oda ne gondolj' (VNGy. I, 15); KANN. (Vok. 196) TJ TČ. *p̄, KU. p̄* 'in den Hinterteil (der Stube); ans Ufer; dem oberen Laufe des Flusses zu'. (Példákat l. BEKE: i. m. 174—6, LIIMOLA: i. m. 176—94.) Egykori produktív esetrag szerepére vallanak a *l a t i v u s i* használatra visszavezethető *translativusi* és *praedictivusi* szerep. Régi *l o c a t i v u s i* funkciójára *essivus-modalisi* és *temporalisi* használatából következtethetünk. *Pl. (transl.) t̄r̄em t̄ ū j t i' t i j̄ñ̄x̄es* 'az időjárás ím havazásra (óra) fordult' (VNGy. IV, 305); (*praed.*) *nañen j̄ ä γ i' nq̄msit̄ä* 'téged atyjának becsül vala' (uo. 343); (*loc. > essivus*) *am māñ ēri r u s̄ m ē t - x u m i' j̄āñim̄sēm* 'én kis koromban orosz bérszolgakép nevedtem föl' (uo. 62); (*modalis*) *rott̄i' āl̄en* 'csöndben légy' (VNGy. II, 306) stb.; (*temporalis*) *Kh̄t̄el̄ il-v̄ontn̄ē p̄āñū j̄oum* 'nap leszállta táján jövök' (VNyj. I, 282). BEKE a *l a t i v u s i* szerepére is hoz néhány példát (NyK. XXXV, 175 lapalji jegyz.). *Pl. Numi-T̄r̄em āsēm ū t̄ ä r̄eyñ̄ v̄ōt-r̄eyñ̄ j̄iss̄entawēm* 'Fenséges Ég, az én atyám felől (által) meleg szél melege (réület) szálldogál, hozzám' (VNGy. III, 20) [E szerep előzménye a *l o c a t i v u s i* ragos névszó agensi használata szenvedő ragozású igék mellett.]

c) Az *o s z t j á k*ban igen produktív esetrag az -à (-a), -i, -ja stb. *l a t i v u s* rag, mégpedig nemcsak ősinek tartott „hová” irányt jelölő szerepben, hanem másodlagosan *dativusi*, *translativusi*, *temporalisi* (meddig) és *finalis* funkció-

¹⁴ Az utóbbiak összetett rag voltáról l. MÉSZÖLY: NyK. XL, 298; Nyelvtud. Fejt. Szeged. 1942, 21—2; ÓMSz. 164—5; KÖVESI: MNyj. V, 126; SUST, LXII/2, 13 kk.

Latívusi funkciójára is szép számmal van példánk a régiségből és népnyelvből egyaránt. Pl. *ky myndden yo yzew venereekókkal zynewl tellyes* (ÉrdyK. 432 b); *Ar cz ú l borulának az földre előtte* (RMK. IV. 16); *V i l á g ú l ment 'elköválygott'* (Háromszék. Nyr. X, 39). Példákat az *-l* latívusi és ebből másodlagosan kialakult factitívusi-praedicatívusi és célhatározói szerepére l. SIMONYI: i. m. 324 kk.; KLEMM: i. m. 207—8.

Az *-ul, -ül* ragnak ez a hármas funkciója igen foglalkoztatta kutatóinkat, és a legkülönbözőbb módon próbálták a latívusi és locatívusi szerepeket az ablatívusból lélektani és logikai magyarázatokkal — bőséges rokon nyelvi analógiát segítségül hívva — levezetni (l. SIMONYI: MHat. I. 322—5; BEKE: NyK. XXXV, 181; KLEMM: Tört. Mdtan, I. 160, 260; legutóbb FOKOS: NyK. LXIV, 52 irodalommal).¹⁷ Pedig — ahogy erre már fenn rámutattam, és ebben UOTILA véleményéhez csatlakozom (Vir. 1945 : 335)— a különböző funkciók n e m az ablatívusi használatból magyarázhatók, hanem — mint alább látni fogjuk — egy ősbibb localis (locatívus) szerepből.

b) A *vogulban* nem produktív az *-l, -al* elatívusi-ablatívusi használatban. Általában határozószókbán és névutókban jelentkezik. Míg BEKE (NyK. XXXV, 181) világosan rámutat azokra a példákra, amelyekben az *-l* ragos határozószónak az ablatívusi mellett locatívusi és latívusi funkciója is van (NyK. XXXV, 181), LIIMOLA a defektív szavakat ismét csak szótárszerűen sorolja fel, így mondatbeli szerepüket nem tudjuk megállapítani. Imitt-amott említi csak meg, hogy a nyugati nyelvjárásokban a *-l* prolatívusi funkcióban is használatos. Pl. (KANN.) So. *ny ml*, KM. *n o'm ə l* 'von oben', P. *nu,ma àt òipi* 'darüber her kommt er nicht' (i. m. 165—6).

Előfordul — bár ritkán — névszók esetragjaként is, mégpedig elatívus-ablatívusi és prolatívusi funkcióban. Pl. (elat.-abl.) É. *an Ās-tēp, tūr-tēp s u m j a χ è l ta'ıntettal sqwtēm tūl ti vātīlilem* 'amaz obi táplálék, tavi táplálék éléskamrájából, — telhetetlen bődönyömet onnan szedem ím meg' (VNGy. III/1, 22); (prolat.) É. *jamfēwanā tujtēl χartaxteit* 'gyeplőszára a hóban vonszolódik' (VNGy. IV, 13). Példákat l. LIIMOLA: i. m. 173.

Az *-l* elatívus funkciójából könnyen megmagyarázható partitívusi (BEKE szerint accusatívusi) szerepe. K. *t ē p è l tēp mənš oqtēm* 'táplálékot evő vogul nép' (VNGy. I, 170, 245, 289) [a táplálékból evő vogul nép]. Példákat l. BEKE: i. m. 186—7; LIIMOLA: i. m. 173—4.

Határozószavakban locatívusi szerepére is van példánk: *īlél-īlél tūjt-loqmtēt* '[imitt-amott] hófoltok vannak' (VNGy. III, 345). A névszóragozásában azonban nem jelentkezik ezen funkcióban, csupán az erre visszavezethető comitatívusi, instrumentális, essivus-modalisi és temporalisi használatban. Példákat l. BEKE: NyK. XXXV, 183—93; UOTILA: Vir. 1945: 335; LIIMOLA: SUST. CXXVII, 99—101.

c) Az *osztj*ákban az *-l* rag megfelelői már csak megkövesedett határozószókbán és névutókban jelentkeznek *-l*¹⁸ vagy pedig *-lta* alakban. Pl. *osztj. K.*

¹⁷ L. fent az *arcul* loc. és lat. szerepét, valamint az *arcul* út szerkezetnek az ablatívusi vagy locatívusi használatból való magyarázatát FOKOS: NyK. LXIV, 52; az egyes határozói viszonyok (essivus, factitívus stb.) kapcsolatos ígétet l. SIMONYI: MHat. I, 326 kk.

¹⁸ Az *osztj. -at* instrum. rag, amelyet a kutatók egy része (PATK.—FUCHS: Laut und Formenlehre 98; MÉSZÖLY: FUF. XXI, 71; RADANOVICS: NyK. LX, 150) a *vog.* és m. *-l*-lel egyeztetett, nem tartozik ide, hanem *-t* locatívus rag (vö. LAKÓ: NyK. LVII, 37; ALH. VI, 377—8). Másként — de kevésbé meggyőzően LIIMOLA (i. m. 144—8).

kol ~ *kol'* 'honnan', *to-l'* 'innen'; *ewi-li* 'mellől'; D. *tätta*, E. *tätta* 'innen' (a *-ta* nyomatékosító partikula (HAJDÚ P. MFgrA. 156).

A rendelkezésünkre álló példaanyag alapján a *-l* (*-lta*) elemű határozószók nemcsak a *blativusi*, hanem *locativusi* és *lativusi* jelentésben is használatosak voltak. Pl.

(a b l.) *tām imi ta lta tūi!* 'ezt az asszonyt vidd el' (NyK. XXXVI, 373);

(l o c.) *nō mē lta-gi manlən, moxti uēllāžen* 'ha fönt mégy, mindjárt megöletel' (uo. 391).

(l a t.) *sāuar xol vūal, sē vūal* 'a nyúl arra üvölt, erre üvölt' (NyK. XXXVII, 54). Példákat a *-l(t)* locativusi, modalisi, temporalisi, lativusi használatára l. KARA J.: NyK. XLI, 176–81.

Lehetséges, hogy az *-l*-nek éppen az ugor nyelvekben jelentkező lativusi (prolativusi) funkciója alapján kerül a rag Décsy rendszerében a lativusragok közé „Lativ. II”, zárójelben („Ablativ”) megjelöléssel (i. m. 157).

3. Ha a négy finnugor eredetűnek tartott rag mindegyike a névragozás szempontjából konzervatívnak tekinthető ugor (főleg obi-ugor) nyelvekben a mondatbeli helyzettől és az ún. *vezérige* jelentésétől vagy ragozásától függően mindhárom irányt jelölhette, és csupán a nyelvhasználat döntötte el, melyik szerepben vált az esetrendszer produktív ragjává, és melyikben szűkült le használata csak defektív szavakra korlátozva, nem képzelhető-e el ugyanez a jelenség egy még sokkal korábbi időben? Az uráli kornak arra a szakaszára gondolok, amikor az esetragok különböző funkciói — ha nem is kialakulóban, de *megszilárdulóban* voltak.

Tudvalevőleg a fgr. alapnyelv esetragjai hosszú, több ezer évig tartó fejlődési folyamat eredményeképpen alakultak ki, egyrészt névmási elemekből (pl. a **-t*, **-n* és **-k*),¹⁹ másrészt képzőkből (pl. az **-l*),²⁰ vagy éppen szövégek megelenedésével (l. erről PAIS: MNy. LII, 401 irodalommal).

A névmási eredetűek — mivel előzményeiknek nem volt más szerepük, mint a közelebbi, illetve távolabbi személyre v. tárgyra való utalás, eredetileg az irányjelölés szempontjából *közömbös* lokális elemek voltak. Legfeljebb azt jelölhették, hogy valami a beszélőhöz áll-e közelebb, illetve távolabb, vagy a megszólítottához (itt-ott).²¹ Később minthogy a szóelem, amelyhez hozzákapcsolódtak a valóságos helyzettől vagy szövegkörnyezettől függően többértelmű és különböző szerepű lehetett, a névmásokból lett suffixumok jelölési értéke is változott és alkalmilag mindhárom helyviszonyt jelölhette. [L. erről hasonlóan SPECHT: Der Ursprung der idg. Deklination 1947, 354;] Ez volt az a korszak, amikor SCHLACHTER szavaival élve a *casus rectus* és *obliquus* *megelőző* grammatikai és helyviszonyeset („Raumkasus”) közötti különbségek kezdtek jelentkezni (SUST. CXXV: 494).

¹⁹ RAVILA: Vir. 1945: 26; BUBRICH: Nyr. 1948: 5; ÖEST. XXX, 103–10; LAKÓ: I. OK. I, 212 kk. irodalommal; V. TAULI: UAJb. XXIV, 27–41; FUF. XXXII, 170–325; FOKOS: NyK. LVIII, 61–95; HAJDÚ P., A kultúra világa VII, 29; BALÁZS, A névmások szerepe a suffixumok kialakulásában (tézisek 7).

²⁰ MOÓR: Nyr. LXX, 127; UOTILA: Vir. 1945: 333–5; KÖVESI: Perm.Képz. 206 irodalommal.

²¹ BALÁZS J. szerint „a mutatószók designatumaikat mint a beszélőtől kialakított nyelvi mutatómezőben levő tárgyakat jelölik meg, vagyis *s z i t u á l j á k*” (tézisek 3.). L. még a *d*-kezdetű lapp mutatónévmások különböző távolságot jelölő szerepeiről mondottakat (LAKÓ: i. m. 219).

A fejlődés későbbi szakaszában, amikor a nyelv egyértelműsége törekvése szükségessé tette azt, hogy mozgást jelentő állítmány határozói vonzatán a *hol* mellett [ezt ugyanis valamennyi ősi elem jelölhette] a *honnan* és *hova* irányt is különálló viszonyjellel jelöljék, akkor a nyelvhasználat ezen elemek egyikét adaptálta a másik két irány jelölésére is. Ezt annál inkább megtehetette, mert a két irány között szemléleti rokonság van.²² De hogy egyes ősi elemek ablativusi és lativusi funkcióra való következetes lefoglalása már megtörtént volna az ún. uráli alapnyelvben, azt erősen kétlem. Még a finnugor egység idején sem rögződtek meg véglegesen egyes ragok a három irány egyikének jelölésére (l. a keleti és nyugati finnugor népek nyelvében jelentkező nagy eltéréseket az ősinek tartott ragok primer funkcióit illetően). Elvileg elképzelhető DÉCSY feltevése, hogy az irányhármasság jelölésének csirái már meglehettek az alapnyelv helyhatározószóiban, de ezt a konkrét nyelvi anyag (éppen a rokon nyelvek helyhatározószói — meg az egész ragozási rendszerük) alapján nem tudjuk bizonyítani,²³ mert:

a) Az ősi ragok vagy megkövesedett határozószókban és névmásokban, vagy pedig összetett rag egyik elemeként vannak meg (pl. az *-l* a finn-permi csoport külső helyhatározó ragjaiban). Amint láttuk, a mondatbeli helyzet (főige) alapján mindhárom irányt jelölhették,²⁴ így eredeti funkciójukat nem is lehet megállapítani.

b) Ha pedig a rokon nyelvekben meg is találjuk őket a névszóragozásban, használatuk nem mindig felel meg a hagyományos felfogásnak (l. az **-n* lat. v. abl. szerepét az ugorban). Ha meg a primernek tartott funkcióban jelentkezik az ősi elemek, akkor sem tudjuk megmagyarázni, hogy miért szilárdult meg a keleti csoport nyelvében inkább a **-t*, a nyugatiban az **-n* locativusi funkcióban, és miért találjuk meg az ősinek tekintett elemeket mindhárom irány jelölőjeként az ugor nyelvekben. Nem az alkalmi funkcióváltásokra gondolok, mint pl. a *l o c. r a g o s h a t á r o z ó a g e n s i* használatából kialakult *e l a t i v u s - a b l a t i v u s* szerepre szenvedő ragozású igék mellett, hanem az egyes *a r c h a i k u s* nyelvjárásokban megőrződött ősi funkciókra, vagy egy eredetibb locativusi vagy elativusi szereppel magyarázható *essivus-modalis*, *temporalis*, *partitivus*, *accusativus* ragfunkciókra.

De talán éppen az ugor nyelvek vizsgálata alapján megkísérelünk egy olyan magyarázatot, amely nemcsak a fenti problémák megoldásához hoz közelebb, hanem a magyar *-t* tárgyrag máig is vitatott eredetéhez is. Ezen utóbbinak megfejtése pedig nemcsak nyelvtörténeti, hanem leíró szempontból is fontos.²⁵

²² SIMONYI ezt úgy határozza meg, hogy mindkettő mozgást fejez ki („voltaképp iránynak csak ezt a kettőt mondhatnók, mert az egyik el irányulást, a másik oda irányulást jelent”; MHat. I, 27).

²³ L. ezzel kapcsolatosan TAULI megszívlelendő megállapítását: Wir können also beim Erforschen der Entwicklung der Deklinationssysteme der uralischen Sprachen kein vermutetes auf fünf, sechs oder sieben Kasus bestehendes System als Ausgangspunkt nehmen. Wir haben keinen Grund anzunehmen. Wir müssen von dokumentierten Kasus der existierenden Sprachen ausgehen” (UAJb. XXIV, 31).

²⁴ Ilyenformán magyarázza RAVILA a helyviszonyokat jelentő szavak szerepét az esetek kialakulásában (Vir. 1944: 321).

²⁵ A határozói értékű tárgy mondatrész funkciójának meghatározását, mint H. MOLNÁR I. mondja (MNY. LIV, 245) „bizonyos fokig megnehezíti a *-t* tárgyrag eredetének tisztázatlansága” ... és „e kérdés tisztázása sok bizonytalanság eloszlátásában segítségünkre lenne” (uo. 246).

LAKÓ (i. m. 220) nyelvjárási különbséget lát abban, hogy a keleti (ugor) és központi (permi) csoport a *-t-t használja locativus ragnak, viszont a nyugati szárnyon igen ritkán alkalmazták. De akkor ugyanilyen nyelvjárási különbségnek kellene jelentkeznie az *-n használatában. Ez pedig az összes finnugor nyelvben nemcsak ismert, de produktív esetrag is.

1. Véleményünk szerint a nyugati (főleg a finnségi) csoport nyelvében azért nem találkozzunk a -t-vel mint produktív locativus raggal, mert az ősi *-t lokális elemet (locativust) az ugor ágától elszakadó finn-permiektől — bizonyos alkalmi használatban kialakuló és a nyelvszokásban megrögződő — prosecutivus-transitivusrag szerepre adaptálták. A valaminát, valaminek a mentén stb. történő mozgás, cselekvés helyének a jelölőjévé vált (l. permi)²⁶

2. A finnségiek azután az ezzel a használattal bizonyos vonatkozásban érintkező, sőt össze is fonódó elatīvus-ablatīvus szerepet alkalmazták később partitívusira. A permi prosecutivus-transitivus használatát — ez LAKÓ kitűnő tanulmányából (SUST. XCVIII, 219 kk) világosan látható —, az ősi locativus ragnak egy közbülső funkciója a locativus és prolativus között. Ahogy LAKÓ jellemzi, eredetileg locativus, amely gyakran prolativusi színezetet ölt (i. m. 228, 243). Ezt az esetet igen változatos jelentésű, főleg mozgást vagy érintést jelentő igék mellett használták. Ilyenkor vagy a prolativusi vagy locativusi jelleg vált uralkodóvá. De ha a meghatározott pontra vagy szűk területre korlátozott cselekvés lefolyásának jelölésekor a mozgás, cselekvés (pl. járás) kiinduló pontjára is ráirányul a figyelem (l. LAKÓ példáit i. m. 226, 236), akkor a transitívus elatīvus-ablatívusi árnyalatot kap.²⁷ Az alkalmi elatīvus-abl. szerepből időközben kialakulhatott a -t elat.-abl. funkciója a finnségi nyelvekben. Nagyjából hasonló álláspontot képvisel DÉCSY is: „Der Partitiv auf -ta/-tä ist formell mit dem alten finnisch-ugrischen Lokativ [én ritk.-KM.] identisch, der im Laufe der späteren Entwicklung auch in lativischer (ablativischer) Funktion gebraucht wurde” (i. m. 204).²⁸ Az átmeneti funkciónak tartható prosec.-trans. használatot nem említi.

3. Ezt a funkciófejlődést megtaláljuk a törökben is, ahol a -ta végű locativus egy meglehetősen indifferens, ablatívusi és latívusi jelentésben egyaránt használt függő eset volt, amely később differenciálódott ablatívusszá és datívusszá (l. GABAIN: Alttürk Gr. 168).²⁹

²⁶ Az eredeti locativus szerep néhány finn, mordvin és cseremiszi idő- és módhatározószóban őrződött meg, pl. fi. *nyt* 'most', *aamut* 'reggel'; md. M. *ilät* 'Abend', *veät* 'sehr'; cser. KB. J. *kažat* 'jetzt'; 'gleich, sofort' (példákat l. LAKÓ: I. OK. I, 218; NYK. LIII, 21–2). A fi. part. ragnak a lp. plur. accusativus és md. abl. raggal való kapcsolatot nem értem, mert itt még sok a tisztázni való (vö. WIKLUND: FUF. II, 67; KETTUNEN: LVHA. I, 62; RAVILA: FUF. XXIII, 54; Vir. 1932: 376; SUSA. XLV/6, 9).

²⁷ Ezért a prosec.-trans. funkciókat pl. a déli osztják locativussal és ablatívussal is kifejezheti (l. VÉRTES: SUST. CXXVIII, 2) és az *arcul üt, kötélén vezet* féle prosec.-trans. szerkezeteket az egyik fgr. nyelv ablatívusszal, a másik locativusszal, a harmadik (pl. mordvin) pedig prolatívusszal (l. BEKE: NYK. XLI, 264–5; FOKOS: NYK. LXIV, 51–2).

²⁸ Példái közül a *täältä* 'vor hier' adatot kihagynám. Ebben az abl. funkció hordozója az *-ta/-tä*, összetett rag.

²⁹ „Der Lokativ war ursprünglich ein ziemlich indifferenter Obliquus mit den Bedeutungen ‚an einem Ort, zu einer Zeit‘; seltener ‚an einen Ort, von einem Ort her‘, ‚bis zu einem Ort . . .‘ Erst allmählich differenzierte sich der Lokativ vom Ablativ (‚von . . . her‘) und vom Dativ (‚nach . . . hin‘).” Példákat a -ta különböző funkcióira az altaji nyelvekből l. még COLLINDER „Hat das Uralische Verwandte?” (ÄU. I: 4, 137).

4. A tőlünk vázolt fejlődésnek [locativus → tranzitívus → (prolat.)latívus] számos nyomát találtuk az ősi ragok ugor nyelvi funkcióiban is. Valamennyit megtaláltuk a 'valami mentén, valami át' haladó mozgás helyének jelölőjeként (l. fent).

5. Feltehetően ugyanezen funkciófejlődéssel adaptálták különböző rokon nyelvi szerepeiket az alapnyelv többi esetragai is (a *-k és *-n a h o v á irányt, az *-l a h o n n a n irányt jelölő funkcióikat).

A tranzitívus irányúsítói szerepét igen jó zürjén példával illusztrálhatjuk: *vasilei berege* [illat.] *tsetl'sis. medis bereati* [tr] *munni* 'Vaszilyij kiugrott a partra. Kezdt a part mentén menni' (Fokos, ZSz. 73). Itt a *bereati* 'a part mentén' (menni) nemcsak a folyamatos mozgás helyét jelöli (h o l), hanem — ahogy erre LAKÓ is rámutat (i. m. 226) — a part azon részét is, a h o n n a n a mozgás (a vízből kiugrás után) elkezdődött. De a további szövegkörnyezet utal arra is, hogy h o v á, m e r r e (sőt m e d d i g) irányul a mozgás (egy tölgyfái), tehát a térbeli korlátozottság is kifejezésre jut a tranzitívusi konstrukcióban.

4. Most már csak egyetlen kérdés van hátra, amellyel az eddig igen részletesen tárgyalt rokon nyelvi funkciók alapján röviden végezhetünk. Ez pedig az ősi határozóragok partitívus, ill. accusatívus raggá való átértékelődésének, egyben a magyar -t tárgyrag e r e d e t é n e k problémája.

a) Arra, hogy elatívus-ablatívus funkcióban használt ősi elemből (*-t) funkcióeltolódással a partitívus, illetve tárgy jelölője lett, példa a finn partitívus és a lapp accusatívus.³⁰ De analógiául megemlíthetjük a jakutot is, ahol a török -ta /-da loc.- rag az accusatívus indefinitívus ragja lett s eredeti helyi jelentését csak néhány névmásban és helyhatározószóban őrizte meg (vö. BÖTHLINGK: Über die Sprache der Jakuten II, 252).

b) De nem is kell ilyen messze mennünk analógiáért, mert az obi-ugor nyelvekben is találunk példákat az ősi elemeknek bizonyos igék melletti elatívus-ablatívus és ebből másodlagosan kialakult partitívus, ill. accusatívus rag funkciójára.

a) A nyugati, főleg pelimi és északvágylszki vogul nyelvjárásokban a már fent tárgyalt ősi *-na localis elem az ablatívusi [esetleg prosecutívus-transzitivusi] használatban adaptálódott az accusatívus ragjának szerepére. Általában a 'félni, kérdezni, kérni; választani, válogatni; a venni, adni, enni, inni; valamint megfogni, húzni' stb. jelentésű igék mellett történt az ablatívusként vagy prolatívusként használt határozónak (részleges vagy teljes) tárggyá átértékelődése, a -na-nak accusatívus rag szerepben való megszilárdulása. Pl. (e l a t.) (KANN.) LU. *am pilēm ra`tnā* 'ich fürchte mich vor dem Kirchhof'; *neī kiti,ln tēβēn* 'frage du ihn'; LM. *nāu šoqu khum-khalnē pērjēn* 'te sok férfi közül válogatsz'; P. *tšipolβužinā βūstā* 'er nahm diesen Dompfaff'; (p r o l a t.) (MUNK.) KL. *nānmē paljāxtit šimätān* 'a kenyeret közepén kettévágja' (példákat l. LIIMOLA: SUSA. LVII/7, 38, 43—5; SUST. CXXVII, 41—4);

β) Alkalmi használatban az -l ragos határozók is jelentkezhettek tárgyi szerepben, mégpedig a már fent említett igék vonzataként. Pl. *Am manēr nqmēl pinilēm* 'én micsoda nevet adjak neki' (VNGy. I, 4.); K. *tēpēl*

³⁰ E kérdésről l. legújabban B. WICKMANN: The Form of the Object in the Uralic Languages. Uppsala, 1955. 12, 27, 64.; N. DENISON, The Partitive in Finnish. Helsinki, 1957. 43—6.; LIIMOLA: SUST. CXXVII, 43—4; DÉCSY: i. m. 204.

tēp mānš oqtēm 'táplálékot evő vogul nép' (I, 170, 245). Példákat l. BEKE: NyK. XXXV, 186—7; LIIMOLA: SUST. CXXVII. 173—4.³¹

γ) A legkeletibb osztják nyelvjárásokban, a vachiban és vaszjuganiban szintén találunk egy *-a*, *-ā*, *-ta*, *-tā*-re végződő tárgyesetet (l. VÉRTES: NyK. LXI, 430—33; UAJb. XXXI, 486—9; KARJALAINEN—VÉRTES: i. m. 104, 153). Ezt VÉRTES az instrumentalisból származtatja, amelynek a többes szám nominativussal is van bizonyos kapcsolata (UAJb. XXXI, 490).³² Véleményem szerint azonban ebben az archaikus peremnyelvjárásban éppen úgy fennmaradhatott a ma már kihaltnak tekinthető **-t* locativus rag ablativusi funkciójának nyoma ebben a szerepben, mint a finn partitivusban. Még a vezérigék jelentése is megegyezik a finn partitivust vonzókkal.³³ Pl. V. *mān ioylā (läimä)maĩlas* 'er hat mir einen Bogen (eine Axt) geschenkt' (VÉRTES: UAJb. XXXI, 487); Vj. *lōy pā m ā mās* 'er hat dem Pferd Heu gegeben' (KARJALAINEN—VÉRTES: i. m. 153). Példákat l. még a fent idézett irodalomban.

c) Mind a finn partitivus, mind pedig az obi-ugor nyelvjárások accusativusragjának kialakulása — két úton történhetett. α) Bizonyos igék mellett (*adni*, *venni*, *kérni*, *kérdezni*, *félni*, *enni* és *inni* stb.) a már említett *agensi* használatú locativus elativusi jelentésárnyalata került a szemlélet középpontjába és segítette elő a ragnak elativus majd partitivus raggá átértékelődését (*adni valamiből* ~ *valamit*; *kérni valamiből* ~ *valamit*; *félni valakitől* ~ *valakit*; *enni valamiből* ~ *valamit* stb.). Ugyancsak elativussá értékelődtek át a nyíláson, szűk területen történő mozgás helyét jelölő transitivus-prosecutivusok is — elősegítve a *-t* elativusi szerepben való megszilárdulását. β) Ha viszont a *megy*, *halad*, *fut*, *jár*, *vezet* stb. igék mellett álló transitivusok egy tágabb területet jelöltek (melyen át v. mentén a mozgás történik), *prolativusi* értékük lépett előtérbe, és ebből is kialakulhatott a partitivusi tárgy funkció. Példák a finn régiségből: (AGRICOLA) *Ja menit toista tiete omalle maallens* (Mikael Agricolan teokset II, 25) 'és más úton mentek hazájukba'; *Huomenna palaitca ja matcustaca corpeen, punaisen meren tietä* (Pyhä Ramattu Suomexi. Stockholm 1642, 83/b) 'holnap térjeteK vissza és menjeteK a pusztaságba a Vörös tengeren keresztül'. (Példákat a mai és régi finn nyelvből valamint balti-finnből l. DENISON: i. m. 42 kk).³⁴ Ezekben az adatokban nem a partitivus rags elsődleges ablativusi jelentésének közfinn szemantikai kiszélesedését („semantic extension of the primary ablative meaning of the suffix”) kell keresnünk, mint DENISON (i. m. 46), aki meglehetősen bonyolult módon próbálja a partitivus ezen használatát az ablativusból levezetni, hanem a *prosecutivusi-trans.* szerepnek áttolódását *accusativus*szá.³⁵ Ennek

³¹ Ha ezek az igék szenvedő ragozásúak, akkor az *-l* ragos határozó BEKE szerint (i. h.) inkább instrumentalisnak érződik, mint accusativusnak: *valamivel* megajándékozta *t o t o m* ~ *valamit* *a d o k*, ajándékozta *o k* valakinek.

³² LIIMOLA a példák egy részét nem accusativusnak, hanem instrumentalisnak tartja (i. m. 116; l. jegyz.).

³³ *pelätä* 'félni', *kysyä* 'kérdezni', *pyytää* 'kérni'; *antaa* 'adni', *ottaa* 'venni'; *juoda* 'inni'; *syödä* 'enni' stb. (l. PENTTILÄ, Suomen kielioppi 589—93; N. DENISON: i. m. 143 kk.).

³⁴ Sem a mordvinban, sem a lappban nem találjuk a finn partitivusszal egybevetett elat-abl. ragoknak ezen funkcióját (l. DENISON: i. m. 44—5).

³⁵ Hasonló felfogást képvisel BERONKA, aki a partitivus elsődleges funkciójáról így nyilatkozik: „So ist der Partitiv gewiss Kasus des Weges gewesen” (Lappische Kasusstudien II, 215).

a lehetőségére különben DENISON is utal.³⁶ És valóban számos példánk van arra, hogy ilyen esetben a finn nemcsak határozói értelmű partitívust („an adverbial specification of route”-nak nevezi DENISON: i. m. 42) használ, hanem accusativust *Pl. olen kulkenut tämään tien moneen kertaan* ’sokszor haladtam ezen az úton keresztül’; a régiségből: . . . *joka ymbärins kierten käy c a i c k i p a i c a t* ’aki körbe keringve bejár minden helyet’ (Laurentius Petri prédikációjából 1644).

d) A rokon nyelvből leszűrhető tanulságok még jobban megerősítettek abban a hitemben, hogy a magyar *-t* tárgyragnak az eredetét — a HORGER—MÉSZÖLY féle felfogásnak megfelelően — a *locativusi -t*-ben kell keresnünk,³⁷ nem egy *determinatív* elembe,³⁸ — bár a kettőnek genetikus kapcsolatát magam is vallom. Mert:

1. Igaz, hogy a *finnugor, szamojéd*, sőt *altaji* nyelvek egy részében valóban nagy szerepet játszik a 2. vagy 3. a birt. személyranggal való determináció (l. erről legutóbb FOKOS: NyK. LXII, 234 kk. irodalommal), de ez többnyire az alany határozottságát jelöli, a vogulban és permiben a tárgyéét is, a votjákban néha az adessivusét is, vagy — mint a mordvinban — egy egész határozott ragozási rendszert alakít ki.

a) *A magyarban* azonban *nincsen* nyelvi nyoma annak, hogy meglelt volna, éppenúgy, mint a *finnben* vagy *lappban* sincs. Lehetséges, hogy úgy mint a finnben (l. erről HAKULINEN: SKRK. II, 195—6, 2, 3, 5 jegyz.) mutató névmással, erősebb hangsúlyozással, esetleg szórenddel jelezték a kérdéses mondatrészt határozottságát (a finn terminológia szerint „species”-t).

b) Ha meglelt volna, akkor *miért* fejlődött vissza éppen az *alany*-esetben, és miért vált éppen a *tárgy* jelölőjévé?³⁹ A permiben, amelyre hivatkozni szoktak, a tárgy határozottsága mellett továbbra is megmaradt az *alany* határozottságának jelölőjeül.

c) Ha nemcsak a tárgy határozottságát jelölte, hanem — mint MIKOLA gondolja —, egy, a *mai határozott névelő* szerepét betöltő *végartikulus* lett volna az ősmagyarban (i. m. 62), miért kellett eltűnnie, azaz tárgyraggá átértékelődnie egy olyan korban, amelytől a végartikulus helyébe lépő *névelő* kialakulásáig jó néhány évszázad telt el.⁴⁰ Ezen idő alatt nem volt szükség a species jelölésére?

³⁶ „Later, when the object function of the partitive became fully established, what was originally a prolativie adverbial function no doubt came in many contexts to be considered as a quasi-object, which was to some extent able to enter into the part./acc. opposition” (i. m. 46).

³⁷ L. erről MELICH, *akadémiai felolvasás* 1928; EtSz. I, 1506; HORGER: MNy. IX, 348 jegyz.; MÉSZÖLY, *A HB. tárgyas elb. múlt alakjai* 139 kk., MNy. XXIII, 152; NyK. LI, 3; FUF. XXI 58; JUHÁSZ: Mn. VII, 105; e magyarázattal bizonyos mértékben rokonszenvezve GOMBOCZ—PAIS, *Syntaxis* 91—2; FARKAS: UAJb. XXVIII, 16; DEME: NyK. LVIII, 118.

³⁸ L. SZINNYEI: NyH. 7 137; KLEMM: MNy. XVIII, 11; Tört. Mdtan. 270; BERRÁR: MTMt. 25; legutóbb MIKOLA: *NyelvtÉrt.* 46: 57 kk.; BÁRCZI: MNy. LXI, 276 kk.; HAJDÚ P.: MFgrA. 153.

³⁹ MIKOLA, aki különben a determinatív elemből való származtatás híve, szintén így nyilatkozik: „Nem gondolnám, hogy nyelvünkben valaha is fontosabb lett volna a tárgy határozottságának a jelölése, más mondatrészek határozottságának jelölésénél” (i. m. 57).

⁴⁰ A tárgyrag már legrégebb nyelvemlékeinkben jelentkezik, a határozott névelő csak a XIV. sz.-tól (l. BÁRCZI: MNy. LXI, 278—9).

d) S miért alakult ki a tárgyas igeragozás, ha MIKOLA szerint (i. m. 57) a magyarban nem volt a tárgy határozottságának vagy határozatlanságának semmi különleges szerepe?

e) Ha a tárgyas ragozás 3. szem. végzősédében *accusativus értékű névmást* kell keresnünk (l. i. m. 58), akkor az igei állítmány már jelezte, hogy a cselekvés 3. szem. tárgyra irányul, miért kellett az addig ragtalan tárgyon is jelezni a tárgyfunkciót a *-t* raggal? [A tárgy *-t*-vel jelölése ugyanis később alakult ki, mint az alanyi és tárgyas igeragozás, amelynek kezdetei már talán a fgr. korra tehetőek, hiszen *nyomai* megvannak több fgr. nyelvben (l. MIKOLA: i. m. 58 kk.), a mordvinban és ugor nyelvekben pedig teljes rendszerszerűségében kibontakozik (az utóbbiaknál — talán az ugor korban). A *-t* tárgyrag viszont a magyar nyelv különéletében alakult ki — még az ősmagyarban (l. HORGER, MÉSZÖLY, JUHÁSZ i. m.), de mellette még megmaradt sokáig a ragtalan tárgy is (az összetételekben vagy a sg. 1. és 2. szem.-névmás használatában mutatkozó ingadozások okairól a névelőtlen korban l. BÁRCZI:MNy. LIV, 259—67).

Mindezek a miért felvetődnek akkor, ha a *-t* tárgyragban *determinatív* elemet keresünk és a tárgy határozottságának jelölését látjuk benne.

2. Ha viszont a *locativusi* eredetet fogadjuk el, akkor talán kevesebb kérdőjellel sikerül a tárgyrag kialakulását és funkcióját megmagyaráznunk. Ennek a felfogásnak ugyanis sem az elmélet, sem a gyakorlat nem mond ellent.

a) Jól tudjuk, hogy a tárgy és határozó mondatrészt kategóriája mind eredetére (l. KLEMM: NyK. LXI, 47), mind mondatbeli szerepére nézve nagyon közel áll egymáshoz. Ezért jelentett annyi problémát a régebbi irodalomban a két kategória elhelyezése a mondatrészek között (l. BALOGH PÉTER: Nyr. XXVI, 385—92 irodalommal; KALMÁR, A mondatrészek 57; KLEMM, A mondatelmélete 74, irodalommal).

b) Ezért okoz még ma is nehézséget az ún. határozói értékű tárgynak — ennek az átmeneti kategóriának — a mondatrészek közé való besorolása (l. legutóbb H. MOLNÁR J.: MNy. LIV, 245).⁴¹

c) Ezért jelent problémát az igei vonzatként álló ún. állandó határozók kutatóinak az a jelenség, hogy vannak igék, amelyek tárgy vonzatát határozóval is lehet helyettesíteni: *segít* valakit ~ valakin; *fél* valakit v. valakitől; *gondol* valamit v. valamire; *beszél* valamit v. valamiről. Az ige és a vonzat közötti viszony logikailag azonos mindkét használatban (a cselekvésnek valamilyen logikai értelemben vett tárgyra irányulása). De van közöttük különbség. A *-t* ragos tárgynak a cselekvéshez való viszonya *szorosabb, közvetlenebb*, mint a határozós vonzaté.

d) Ezek az alappárok, amelyeket igen szép számmal lehet még növelni, későbbi alakulatok, abból a korból származnak, amikor a *-t* tárgyrag szerepe megszilárdult. De a bennük rejlő szemléleti különbség vizsgálata megrajzolja nekünk a *-t* ragos locativus tárggyá átvértelődésének és a *-t* tárgyrag szerepben való megszilárdulásának útját.

⁴¹ Ezen nem is csodálkozhatunk, ha megfigyeljük, milyen nagy eltérés mutatkozott a múltban egyes *-t* ragos határozó értékelésében. A JókK. 27 *Beyterwle negyuen e n a p p o t* alakot időhatározónak tartja BUDENZ, UA. 387, és efelé hajlik GOMBOCZ, Syntaxis 91; tárgynak MELICH, ETSz. I, 1506; SIMONYI: MHat. 1, 350; BEKE: Nyr. XLIII, 37; KLEMM: Tört. Mdtan 284. (l. erről még: GOMBOCZ: i. h.; H. MOLNÁR: i. m. 246 irodalommal).

Ez pedig nem a határozottság és határozatlanság megkülönböztetésére való törekvésre mutat. Az alapnyelv eme egyik legfontosabb princípiumát (így nevezi DÉCSY: i. m. 170) a rokon nyelvek különböző módon juttatták kifejezésre (determinatív elemmel, birtokos személyraggal, tárgyas ragozással később ezek kombinációjával; l. mordvin). A magyarban a tárgy jelöltségének a korában a tárgyas ragozás jelölte a tárgy határozottságát. Ennek emléke MÉSZÖLY szerint a nyelvemlékek *bennünk*, *bennetek* alakjának határozóként és tárgyként való használata: *kiválasztok benneték* (azaz közületek = ex vobis) és *kiválasztalak benneteket* (benneteket = vos) (l. HB. tárgyas elb. múlt alakjai 140 kk.), valamint a 3. szem. *-ik* személyrag kialakulása (uó. NyK. LI, 3).

Az, hogy a másik fgr. szintaktikai alapelv (az egésznek a részszel való szembeállítására; l. erről DÉCSY: i. m. 160) jutott volna így nyelvi kifejezésre a magyarban a *-t* ragos tárgynak partitívusi majd accusatívusi használatában (l. MÉSZÖLY: MNy. XXIII, 152; NyK. LI, 3), az a finn és obi-ugor nyelvjárások hasonló fejlődése alapján elképzelhető, de nyelvi adatokkal nem igazolható.

3. Ellenben a fejlődés vonala megrajzolható másként is. A *-t* loc. rag tárgyraggá átértékelődése

a) egyrészt a már fent említett helyneveknek, helyet, időt, mértéket jelentő *-t* ragos közneveknek (*helyt*, *oldalt*, *vásárt*, *egyenest*, *tájt*, *sokat*) intenzív, folyamatos cselekvést kifejező igékkel való kapcsolatában indulhatott meg. Ennek nyelvi nyomai: (*hely*) *mykoron meeg bezprimet lakneek* (Marg L. 66); *hyaba aluan a vasart* (MünchK. 50); *Aly helt csak iobban adgya Isten* (DÉCSI: Adag. 206); (*idő*) *Beytewle neguen e nappot* (JókK. 27); *ét-nap* (Gyórszentmárton), *ít-nap* (Rábaköz, Bősárcány) 'egész napon át'; *ét-világ*: 'Az ember csak szöginnnek van terente, étvilág dógóznya kő' (Zala m. MTSz). (Példákat l. BEKE: Nyr. XLIII, 37); (*mérték*) *Bolond balgatagsageert fokak sokat mwkalkodnak, yarnak, faradnak* (ÉrdyK. 517); *Ilyen a világ dütsősége, és birodalma; keve-set tart, hamar földre esik, és elenyészik* (PÁZM: Préd. 309; Példákat l. még SIMONYI: MHat. I, 346—54; KLEMM: Tört. Mdtan 284 kk.).

Ezeket a kutatók egy része is locativusoknak tartja (l. KÖNNYE: Nyr. XIV, 354; SIMONYI: MHat. I, 347; GOMBOCZ, Syntaxis 91; JUHÁSZ: Mn. VII, 105), vagy legalábbis olyan határozói tárgynak, amely a határozói kategóriához közelebb áll mint a tárgyhoz (l. H. MOLNÁR J.: NyK. LIV, 245). Mások viszont (pl. BEKE: Nyr. LIV, 78—82; KLEMM: Tört. Mdtan 284) tárgynak tekintik.

Határozó (loc.) voltukat viszont az igazolja, hogy általában olyan tárgyatlan igékkel kapcsolatban jelentkeznek, amelyeknek cselekvése nem követel tárgyi bővítést, bár ezeket is használhatják tárggyal (példákat l. BEKE: Nyr. LIV, 78; KLEMM: Tört. Mdtan 271—2). Valamennyi szerkezetet használhatjuk ma *-n* vagy más ragos határozóval, lényeges jelentéskülönbség nélkül.

b) Másrészt pedig a *jár* és *fut*, valamint ezek szinonímáinak vannak mondanivalói az átértékelődésre vonatkozóan.

Ha az ilyen — általában mozgást kifejező — igék olyan mondatokban fordulnak elő, amelyek egy úton, utcán, ösvényen való folyamatos mozgást fejeznek ki, akkor azt a helyet, területet, amelyen át, keresztül, mentén stb. a mozgás történik, a magyar a perméhez hason-

lóan *prosecutivus-transitivusi* jelentésű *-t* ragos locativussal fejezte ki (ezen használatnak a tárgy szereppel való kapcsolatról l. fent a finn partitivus tárgyalásakor). Ennek nyomait őrzik a mai nyelvben a *háborút jár, búcsút jár, csatát jár, vásárt jár, határt jár; valamilyen utat fut, pályát fut* féle frazeológiai egységek (példákat l. H. MOLNÁR I.: i. m. 247). Ezek előzményei, illetve megfelelői megtalálhatók a régiségben, sőt a rokon nyelvekben is.⁴² Pl. *jár: Eš ezec zarraz labbal a tengèrnec fenekèt iaruan allat mènènc* (BécsiK. 18); *Ezónkepen mies processiot iarunk es kezónkbe egđ zeuendőkđt uisselónk* (TihK. 182); *En labaymal tillalmas, es hiualkodo tanczolo vigasag teuew heliekre mentem, fasa ngot iartam* (VirgK. 5); *fut: palliat futtak* (Mel.: SzJán. 217). Természetesen ezek az adatok — bár igyekeztem intranszitiván használt igealakok mellett állókat választani — határesetek, amelyeket mai szemléletünkkel határozóként, tárgyként egyaránt felfoghatunk. De — mint ahogy erre H. MOLNÁR I. is helyesen rámutat — „tipikus bővítmenyűknek mégis a határozót érezzük” (i. m. 247). Ehhez hozzátehetném, hogy a *prosecutivus-transitivus* használatú locativus bővítmenyt. Ugyanebben a használatban jelentkezik a *-ti* ragos transitivus a permiben pl. votj. *ogpol subbota nunalä so ortsikyž ju ludi* 'als er einst an einem Sabbattage durch ein Kornfeld ging' (WIED.: Wotj. Gr. 32); *wetlyž karjosti-no gurtjosti-no* 'er wandelte durch Städte und Dörfer' (uo.); zürj. *vot elik mort munę tu i vivoti* 'lám egy ember megy az úton' (Fokos: ZNpk. 100).

A zürjében a *-t(i)* ezen szerepe már csak határozószókban és névutókban jelentkezik.⁴³

4. A *-t* ragos határozónak mind a locativusi, mind a *prosecutivus-transitivusi* használatából azután könnyen kialakulhatott a tárgyi szerep. Ha az említett igék olyan cselekvést (mozgást) fejeztek ki, amely ugyan folyamatosan megy végbe, de térben és időben körülhatárolt, korlátozott módon, azaz a mondatösszefüggés alapján terminatív aspektus tapad hozzá (l. LAKÓ: i. m. 243), akkor ennek a meghatározott irányban haladó mozgásnak az útját, területét, egy pontját jelölő határozót iránytárgynak tekinthetjük. A körülhatárolás történhetett mutatónévmással, határozószóval, később igekötővel. Pl. *Mend az vtat ewrewmuel yara az frater Bernald* (JókK. 19); *lakozeek bezprimet harmyc het eztendevt* (MargL. 197). Az utóbbiak azonban a mozgást jelentő igéket rendszerint tárgyassá teszik. *Mynd el iara az frater öket* (DebrK. 120); *Sok földeket es orzagokat elyartanak* (ÉrdyK. 512); *Mynden bwlchws helyeket el yarna* (uo. 617). [Példákat a permiből az átértékelődés lehetőségére l. LAKÓ: i. m.]. A tárgyassá ragozású igealak pedig, amely a ragtalan tárgy korában a mondatbeli tárgy határozott voltára utalt, most a locativusi *-t*-nek a határozott tárgy ragjává való átértékelődését segíthette elő. A *-t* azután a ragtalan hatá-

⁴² Pl. a m. *csatát jár* (Rákóczy György: Lev. 337); *Határt járok* 'metor'; *oskolát jár* stb. (NySz. I, 8) kifejezéseknek megvan a pontos megfelelőjük a finn *käydä sotaa* 'háborút visel', *käydä rajaa* 'határt von'; *käydä koulua* 'iskolába jár' stb. féle frazeológiai egységekben.

⁴³ Példákat l. még LAKÓ: SUST. XCVIII, 222, 227, 230; az obi-ugor és más fgr. nyelvek ragtalan határozóinak hasonló szerepéről l. BEKE: Nyr. LIV, 80 (BEKE ragtalan tárgyat lát benne); Fokos: NyK. LVIII, 67 kk; NyK. LXV, 42–3.

rozatlan tárgy és ragos határozott tárgy közötti alaki ellentétet kiegyenlítendő a határozatlan tárgyra is átvonódott. De az ősi mondattani princípiumot, a határozottságnak és határozatlanságnak jelölését a nyelv továbbra is megvalósítja egyrészt a tárgyon (névelők, birtokos személyragok, különböző névmások által), másrészt a kétféle *igera* ragozás segítségével.⁴⁴ Az elhatárolás még sokáig nem teljesen következetes (l. KLEMM: Tört. Mdtan 271—3; BÁRCZI: MNy. LIV, 266 kk.).

Mindaz, amit a fentiekben a rokon nyelvek (*finn, obi-ugor, magyar, permi*) határozórag rendszerében, vagy a határozói viszonyok fejlődésében jelentkező azonos vonásokról mondtunk, alátámasztja RAVILA (SUSA. LX/6, 9) és FOKOS (NyK. LXV, 43) azon megállapítását, hogy a rokon nyelvekben még különválásuk után is fejlődtek az ősi szemléleti mód és szemlélet közössége alapján párhuzamos jelenségek.

Fejtegetéseimet a következőkben foglalhatom össze:

1. A rokon nyelvek tanúsága szerint a finnugor alapnyelv négy határozóragot (*-n, *-t, *-k, *-l) ismert.

2. Ezek kezdetben az irányjelölés szempontjából közömbös lokális elemek voltak és a beszédhelyzettől — főleg a vezérige jelentésétől — függően mindhárom irányt jelölhették.

3. Bizonyos meghatározott funkciókban való megszilárdulásukat az alkalmi használatból kialakult nyelvszokás rögzítette (így lett az *-n lat. rag a vogulban, a *-t a trans. ragja a permiben és az ablativusé a finnben).

4. Egyes ősi elemek (*-n, *-t, *-l) procec.-trans., illetve ablativusi használatban másodlagosan tárgyraggá is átértékelődhettek.

5. A nyelvi nyomok alapján ugyanez a fejlődés figyelhető meg a magyarban, ahol bizonyos igék függvényeként megtörtént a -t ragos locativusok (ill. transitivusok) tárgyá váló átértékelődése.

6. A m. -t tárgyrag eredetileg a locativus (transitivus) ragja volt, nem pedig egy feltett ősi -t determinatív elem.

A. KÖVESI MAGDA

⁴⁴ A tárgyas ragozás szerepét a határozó tárgyraggá átértékelődésében jól megfigyelhetjük BEKE példáin. Pl. *ti inŋ' -jib sät sēbam nan manarŋ' jāmīlīlən* 'ezen csipkerózsa-fa hét bozótot te minék járdalod' (Nyr. LIV, 80).

